

**КОЛЕСНИК ІРИНА. УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ:
КОНЦЕПТУАЛЬНА ІСТОРІЯ. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН
УКРАЇНИ, 2013. – 566 с.**

Нещодавно опублікована монографія доктора історичних наук, професора Ірини Іванівни Колесник є своєрідним підсумком її плідної праці у сфері дослідження теорії й методології історичного пізнання та історії історичної науки. Українська історіографія представлена в цій книзі під незвичним кутом зору – у контексті історії понять.

Вже на початку своєї праці автор слушно вказує на те, що одним із найважливіших атрибутів ремесла історика є його наукова мова, а вільне та розкуте володіння нею становить лінгвістичний капітал, який разом із культурним капіталом є візиткою кожного вченого. Втім професійна мова визначається не лише власними рисами дослідника чи рівнем його освіти або ж обдарованості, а, найперше, станом мови науки в цілому. Сьогодні історик, – твердить автор, – має усвідомлювати, що мова – це комунікативна система, яка забезпечує зв'язки та механізми взаємодії в науці. Не є таємницею, що нові ідеї народжують нові ж слова та поняття, які викликають невдоволення в тих, хто звик до традиційної лексики в науці. Подібні непорозуміння можливо усунути лише у процесі комунікації, тобто обговорення й пояснення слів-понять, завдяки чому зникають неточності, а незнайомі слова та терміни стають доступними та загальноживаними.

Історик має бути свідомий конвенційного характеру професійної мови. Багатозначність слів-понять, наукових термінів і категорій потребує додаткових домовленостей стосовно їх використання. Мова історії є рухливою та гнучкою, вона постійно оновлюється і ця її динамічність тісно пов'язана з соціокультурними змінами у суспільстві. Так, з початку 1990-х рр. і до сьогодні історична наука в Україні переживає справжню «революцію понять». У сфері соціально-гуманітарних наук триває процес заміни марксистської термінології новою лексику, переповненою численними архаїзмами, полонізмами,

Reviews

діалектизмами, що були законсервовані у середовищі української діаспори. Загалом історична наука у сучасній Україні перебуває в складній ситуації відбору, експлікації, «прояснення» нових понять і категорій, а лексикон науковця віддзеркалює становище і тенденції розвитку мови науки.

Автор наголошує, що завдання, котрі постають перед українським істориком – це і вдосконалення мови науки, і збагачення власного наукового лексикону, і відповідність стандартам сучасного мовлення, що означає баланс між увагою до традиції та відкритістю до нового.

Ефективним засобом вирішення мовних проблем сучасного українського історика й є історія понять – категорія, що активно входить до наукового обігу й яку одні сприймають як сучасний напрям в історіографії, інші – лише як інструмент критики соціальних наук чи як реакцію на політичну ситуацію та політичні дебати. Автор декларує свою солідарність з думкою Ж. Гійому, який вбачає в історії понять «мовне перевизначення інтелектуальної історії». Історія понять є реакцією на традиційну історію ідей, що безнадійно застаріла, та її наступницю – інтелектуальну історію.

У фокусі уваги автора перебувають історичні поняття типологізовані за рівнем абстрактності: загальноісторичні, конкретно-історичні та рефлексивні. Система загальних історичних понять виникає у добу Просвітництва, згодом ці поняття перетворюються на усталений інструментарій історичного дослідження. До цієї групи понять належать «історія», «розвиток», «державна», «народ», «культура», «цивілізація», «ідея», «демократія», «клас», «революція» тощо. У лексиконі історика присутні й численні конкретно-історичні поняття: «війна», «мир», «торгівля», «селянин», «рабство», «угода», «купець», «робітник», «сім'я», «цех», «ремісник» та безліч інших. У поняттєвому просторі історичної науки є і так звані «рефлексивні поняття», що утворюються спеціально задля вивчення засадничих історичних понять і категорій. Ідеться про такі поняття, як «джерело», «факт», «метод», «критика», «історіографія».

Reviews

Вдаючись до історичного екскурсу, автор звертає увагу читача на те, що справжнім фундаментом історії понять (або концептуальної історії) є герменевтика, теорія якої народжувалася внаслідок і під впливом релігійно-теологічної полеміки доби Реформації, а «історії понять», які вільно обговорювалися, існували вже з XVIII ст. Сьогодні розрізняють дві – німецька та англосаксонська – школи концептуальної історії, які існують доволі автономно, а відмінності між ними зумовлені різними завданнями дослідження, досвідом і традиціями. Якщо німецька версія історії понять орієнтована здебільшого на вивчення соціальних процесів за допомогою понять, в яких знайшли відображення ці процеси, то англосаксонська актуалізується у вивченні різноманітних дискурсів. Інституціоналізація історії понять як галузі досліджень пов'язана з формуванням професійного середовища істориків понять та різними словниковими практиками. Останнім часом концептуальна історія стає інтелектуально привабливою і у середовищі українських істориків.

Історія понять, – констатує професор І.І. Колесник, – розкриває семантичні структури, а саме близькі або протилежні значення, синоніми, подібні та оціночні поняття. Історія понять не є історією окремих понять, але вивчає взаємозв'язок понять з історичною дійсністю та поміж собою. Саме семантичні зв'язки між елементами лексики беруть участь у процесах творення і трансферу понять.

Звертаючись до української наукової культури, автор говорить про притаманність їй «енергії документальності», котра виявляється в естетизації пошуку джерел, нахилі до джерелознавчих практик, укладанні численних тематичних та автобібліографій, виданні словників. Такий стан речей імпліцитно засвідчує особливий статус історії понять у межах української наукової культури. Історико-понятійний дискурс в Україні продукує і низку проблемних завдань. Йдеться про конституювання та легітимацію історії понять у структурах новітньої наукової свідомості та історіографічних практиках вітчизняних істориків. Нагальне завдання пов'язане з

Reviews

удосконаленням термінологічного інструментарію історії понять, відтворенням її структурної моделі з перспективи національних культурних традицій.

Усвідомлення смислу і значення поняття скеровує дослідника до розуміння перипетій виникнення, побутування та гри сенсів того поняття. Сукупність понять будь-якої предметної галузі, науки чи дисципліни дозволяє відтворити їхню генеалогію, структуру та поточну герменевтичну ситуацію. Словом, науку у цілому або наукову дисципліну можна сприймати як концептуальну історію. Адже будь-яка наука – це усталена система понять, у рамках якої вони всі пов'язані поміж собою й перетікають один в одного. Водночас наука потребує вивчення понять із позицій їх динаміки та взаємодії. Разом з тим вона (наука) є стрункою і усталеною системою понять, у межах якої вони всі пов'язані між собою і переходять одне в інше. Водночас наука потребує вивчення понять у динаміці та взаємодії (діахронно і синхронно).

Найвідомішою формою існування концептуальної історії є численні словникові проекти. Але є й новий тренд – корпусна лінгвістика предметом якої є розробка, упорядкування та використання текстових (лінгвістичних) корпусів, тобто сукупностей текстів, згрупованих за певним принципом і забезпечених спеціальною пошуковою системою. Своє ж власне дослідницьке завдання автор вбачає у тому, щоб відтворити концептуальну історію історіографії як теорії та історії історичної науки на українському ґрунті.

Свою книгу професор І. Колесник розпочинає з ключового поняття – «історіографія». Воно має доволі драматичну історію, пройшовши складний шлях від розмовної мови до теоретичного концепту, від практик історичного письма, опису та критики подій до перетворення на спеціальну галузь, рефлексивну дисципліну, самосвідомість науки. Термін «історіографія» кристалізувався в конкретному поняттєвому просторі, за умов ускладнення й абстрагування, просуваючись від чуттєвого образу до уявної конструкції з широким спектром смислів і значень. Проте й сьогодні можна констатувати, що концепт «історіографія» потребує ментальних конвенцій, тобто домовленостей,

Reviews

уточнень і роз'яснень. У розумінні автора, концепт «історіографія» означає теорію та історію історичної науки. Історіографія є ядром історичної науки, її рефлексивною складовою, формою самосвідомості науки. Звісно, історіографія, як будь-яка галузь знання, оперує певними словами-термінами, нормами-поняттями, категоріями. Терміносистема історіографії складається, умовно кажучи, із трьох сегментів: історичні поняття, історіографічні концепти, теоретичні категорії.

У добу інформаційного суспільства історіографія здебільшого зосереджена на проблемах мови науки, мовної свідомості й поведінки історика. До цього призвів не лише лінгвістичний поворот, який перевернув усю сучасну соціогуманітаристику. У ситуації збільшення потоків інформації функції історіографії ускладнюються. По-перше, вона виконує функцію категоризації знання, концептуалізації нових слів-понять як оперативних одиниць знання. У нинішніх умовах історіографія виступає засобом упорядкування тієї інформації, котра надходить у розпорядження історика. Дослідник, отримуючи нову інформацію, співвідносить її з тією, яку має, і в такий спосіб народжуються нові смисли, поняття, терміни. По-друге, історіографія як рефлексивна дисципліна запозичує поняття з різних сфер знання, близьких та віддалених, і тим самим сприяє інтеграції наук. Обмін поняттями, термінами, концептами призводить до ефективного обміну між науками, утворення міждисциплінарного простору як джерела зберігання, збагачення, «трансферу» понять. По-третє, історіографія виконує функцію стандартизації та унормування мови історичної науки й власної терміносистеми. Історіографія створює ієрархії узвичаєних понять і термінів, фіксує систему знання, теорії та історії історичної науки. По-четверте, найважливіша функція історіографії – конструктивна, у добу кризи саме історіографія реактуалізує старі, забуті або відкинуті сучасниками поняття, ідеї, теорії, котрі в нових умовах набувають актуального значення та змісту. Історіографія здійснює процедури ресемантизації понять, коли старі, узвичаєні терміни-поняття наповнюються

Reviews

новим змістом, набувають інших лексичних форм. По-п'яте, національні історіографії виконують також важливу адаптивну функцію, перенесення загальних понять різного ступеня абстракції з одного культурного поля на інше, пристосування їх у процесі запозичення та використання на конкретному історично-національному ґрунті.

«Концептуальна історія» – наступна лексична конструкція, що використовується як засаднича у книзі. Концептуальна історія в умовах домінування лінгвістичної свідомості виступає як нова методологія вивчення теорії та історії історичної науки. Лінгвістичну основу історії понять становить мова науки. Наука продукує свою мову, мовні засоби, що фіксують процес і результат дослідження, забезпечуючи комунікацію в науковому середовищі. Мова науки відрізняється від розмовної, звичні побутові слова під тиском думки перетворюються на терміни й категорії наукового мовлення. Процес створення понять – це продовження мислення на розмовній мові, що й відображає навколишній світ, тобто відбувається злам семантичних структур і утворення нових смислів. Мова науки – гнучка й динамічна, тісно пов'язана з соціокультурними змінами у суспільстві та в корпоративному середовищі. Водночас відбувається її індивідуалізація (смак, герменевтична чутливість автора щодо запозичень, відбору нових термінів, слів-понять формує його власний стиль та лексичний ресурс). Основна проблема полягає в антагонізмі між конвенційною сталістю та революційними змінами в мові наукового спілкування. Відомо, що за часів глобальних змін, криз, соціальних потрясінь наука переживає справжню «революцію понять». Саме мова, вважає дослідник, утворює картину світу, у центрі якої перебуває людина, що мовить. В умовах сучасного інформаційного суспільства помітнішою стає тенденція щодо інтелектуалізації мов, у першу чергу мови науки. Концептуальна історія, – продовжує автор, – є новою методологією, яка дає розуміння того, що таке концепт та його структура. Сучасна лінгвістична свідомість розкриває інструменталістську природу та призначення концепту-поняття.

Reviews

Аналіз концептуальної історії української історіографії в книзі професора І. Колесник здійснено на підставі тридцяти п'яти базових понять, котрі мають численні похідні й поняття-означення (наприклад, базовий концепт «дискурс» та його похідні: дискурс-аналіз, дискурсивність, текст, інтертекстуальність; або ж поняття «пам'ять» має відповідники колективна, соціальна, історична, місця пам'яті, комеморація тощо). Критерієм відбору базових понять, – розповідає автор, – слугували різні чинники, серед яких: усталеність у структурах професійної свідомості, поширення та частота вживання, ступінь абстракції, фактор інновацій, семантичний статус поняття як одиниці знання.

Матеріал концептуальної історії української історіографії структуровано автором за міждисциплінарним принципом. Адже історіографія, запозичуючи поняття, сприяє інтеграції наук та обміну інформацією між ними. Концептуальний матеріал книги структурований за п'ятьма блоками: група історіографічних понять («історіографічний факт», «історіографічна ситуація» та ін.); поняття з галузі наукознавства, філософії та соціології науки («образ науки», «стереотип», «рефлексія»); культурологічні категорії («ідентичність», «історична свідомість», «ментальність»); лексеми, концепти, конструкції постмодернізму («нарратив», «деконструкція», «дискурс», «інтертекстуальність»); категорії загального значення сучасної соціогуманітаристики («інтелектуальне співтовариство», «кар'єра», «культурна пам'ять», «ментальні мапи», «міждисциплінарність», «поворот»).

Автор констатує, що концепти, поняття, терміни зберігають «родову пам'ять» про свої витoki, походження чи то зі сфери історії, чи соціології, філософії, культурної антропології, наукознавства, психології, лінгвістики. Відтак саме історіографія виступає в ролі споживача та перероблювача понять із різних галузей знання, що призводить до руйнування застарілих непроникливих дисциплінарних кордонів між окремими науками й дисциплінами. Запозичення спеціальних понять і термінів, їхнє переосмислення

Reviews

та верифікація на іншому матеріалі створює нові лексичні конструкції, призводить до ресемантизації усталених понять та виникнення нових сенсів.

Найчисельніша група понять, якими оперує історіографія (а, отже, й автор), фіксує етапи розвитку історичної науки, зокрема української. Термінологічний апарат історії утворюється водночас із виникненням класичного типу науки в добу Просвітництва. У лексиконі історичної науки від тих часів утверджуються такі поняття, як «історія-наука», «розвиток», «держава», «право», «цивілізація», «культура», «історична критика», «герменевтика». Згодом, унаслідок зміни канонів історієписання, чергування протилежних ідейних течій понятійно-термінологічний апарат історичної науки збагачувався завдяки мовним конструкціям і поняттям романтизму («народ», «народність», «дух народу», «народний характер», «нація»), позитивізму («історичний факт», «метод», «методологія», «суспільство», «закони суспільного розвитку»), марксизму («формація», «клас», «класова боротьба», «принцип партійності», «матеріалістичне розуміння історії»),

Проте оновлення, збагачення та вдосконалення поняттєвого апарату історіографії й історичної науки, – твердить І. Колесник, – є не самоціллю, а лише засобом творення українськими істориками власного якісного інтелектуального продукту, одним зі зразків якого – додамо ми – і є ця монографія. Завершуючи огляд книги, можемо лише констатувати, що українська історіографія збагатилася оригінальним і ґрунтовним дослідженням під кутом зору концептуальної історії (історії понять), а відтак книга стане в пригоді і науковцям, і всім зацікавленим гуманітарними науками українцям.

Антон Костенко (Херсон)